

vanzelf

—
tegen het efficiëntie-
denken en de
doelmatigheidscultuur

Yoni Van Den Eede

Inhoud

Hoofdstuk 1	Inleiding	9
DEEL I:	Efficiëntie	21
Hoofdstuk 2	Efficiëntie	23
Hoofdstuk 3	Kwantiteit/kwaliteit	37
Hoofdstuk 4	Concreet/abstract	49
Intermezzo	Case: <i>self-tracking</i>	61
DEEL II:	Doelen	67
Hoofdstuk 5	Doelen	69
Hoofdstuk 6	Cultuur/natuur	83
Hoofdstuk 7	Bewust streven/laten gebeuren	97
Intermezzo	Case: fertiliteitstechnieken	111
DEEL III:	Alternatieven (of: hoe dan wel?)	117
Hoofdstuk 8	Individueel-existentieel	119
Hoofdstuk 9	Sociaal-politiek	135
Hoofdstuk 10	Uitleiding	149
Bronnen		157

Inleiding

Een boot. Van Lego-blokjes. Ik zie hem nog zo voor me. Mijn vader had geholpen hem te maken. Ik was een jaar of acht. Het ontwerp ervan verschilde danig van mijn eigen blokkenmaaksels. Dat trof me. Duidelijk koesterde mijn vader andere ideeën over scheepsarchitectuur dan ik. Maar niet hierom is de herinnering me bijgebleven. Wat me het meest frappeerde, was het zonderlinge feit dat mijn vader die dag plotsklaps en eindelijk, na ellenlang aandringen van mijn kant, tijd vrijmaakte om met mij te spelen. Een wonder leek het wel. Maanden aan een stuk had ik gezeurd en gejeugd. Tevergeefs: er stond altijd wel wat anders op zijn planning. Belangrijker dingen. Grotemensendingen. En ineens, dan toch, was daar die lang verhoopte aandacht voor mijn besognes.

Dat dit me zo vreemd voorkwam, heeft – vermoed ik – iets te maken met de manier waarop ik mijn ouders als kind percipieerde. In mijn ogen waren ze constant in de weer. En niet zomaar met eender wat. Met zaken die een doel dienden. Praktische zaken. Nuttige zaken. Concrete zaken. Als ze niet uit werken gingen, trof je ze druk bezig met schoonmaken, koken, wassen, tuinieren, dingen herstellen, boodschappen doen enzovoort. ‘s Avonds, wanneer alle klussen achter de kiezen waren, engageerden ze zich in schoolraden en verenigingen. Ook daar bleef hun inzet onverminderd. Altijd maar weer probeerden ze dingen te realiseren, te volbrengen. Zo veel projecten, zo weinig tijd. Ik kon me niet aan de impressie ontdoen – al kreeg die toentertijd vermoedelijk eerder onbewust vorm – dat ze voortdurend aan het hollen waren.

Waarschijnlijk, vermoed ik ondertussen, heeft elk kind een beetje die indruk van zijn ma en pa. De streefdoelen van kinderen en volwassenen verschillen nu eenmaal in aanzienlijke mate. Het is normaal dat je je als kind wat gefrustreerd voelt omdat je ouders het te druk hebben om met je te spelen. Meer nog, dat is een goede zaak. Die frustratie zorgt er ongetwijfeld voor dat je jezelf leert bezighouden. Dat je betekenisvol alleen tijd kunt spenderen. Een belangrijke existentiële vaardigheid, als je het mij vraagt.

En toch. Dat schouwspel van razen en rennen – hoezeer ik het ook aanzag met een kindse blik – heeft mijn wereldbeeld fundamenteel gekneed, besef ik. Ik ben namelijk zelf zo'n volwassene geworden. Eentje die doelen te verwezenlijken heeft. Die van hot naar her loopt. Die talloze projecten moet ondernemen en afwerken. Geen ledig moment gaat voorbij of ik vraag me af: heb ik niets nuttigs te doen? Kan ik dit half uur niet 'gerichter' spenderen? Hoe verlies ik het minst tijd? Ben ik wel goed bezig? Moet ik niet aan iets anders beginnen in de plaats? Welke spoedig te bewerkstelligen doelen dien ik voorrang te geven? Stofzuigen of joggen? Eten of schrijven? *Das Fressen of die Moral?* En hoe dat alles te combineren om tijd en energie optimaal te benutten?

In mijn kinderlijke beleving was het alsof mijn ouders elke minuut van hun beschikbare tijd moesten opvullen, efficiënt en doelgericht moesten besteden. Want er valt steeds wel wat nuttigs te doen, niet? Ik ben, net zoals zij toen, een efficiënte doelenjager geworden.

EFFICIËNTIE

Maar begrijp me niet verkeerd. Ik klaag niet. Mijn – weliswaar vaak wat neurotische – doe-drift maakt me uitstekend toegerust voor onze maatschappij. Die vraagt immers om initiatief. Stelt activiteit van harte op prijs. Looft mensen die niet kunnen stilzitten. Harde werkers zijn dat. Die 'gaan ervoor'. Weten hun tijd het productiefst aan te wenden ter vervulling van een doel. Ledigheid vinden we, al klinkt de uitdrukking ouderwets, nog steeds des duivels oorkussen. Afwachten lijkt ons meestal de minst aan te raden werkwijze. Nee, 'proactief' moeten we zijn. Van Dale definieert die term als 'niet reagerend, maar anticiperend'. Dat mag bijna het ideaal van maatschappelijke organisatie heten. We moeten altijd op onze hoede zijn. De toekomst proberen te voorspellen. Want het gevaar loert constant om de hoek: inflatie, deflatie, werkloosheid, ziekte, verveling, slecht weer... Vervolgens maken we plannen om dat onheil zoveel mogelijk te omzeilen. En die voeren we dan nauwgezet uit. De dingen gewoon laten gebeuren, zonder bewust ingrijpen, zonder sturen, daar zijn we simpelweg niet aan gewend. We hebben het moeilijk met gewoon 'laten zijn'. Meer nog, zo'n soort van onverschilligheid lijkt ons, welja, grotesk.

Weliswaar volstaat enkel doen niet. Al dat doen moet tevens op een welbepaalde manier geschieden. Met inzet namelijk van zo weinig mogelijk middelen en tegelijk met het grootst mogelijke resultaat tot gevolg. *Efficiëntie* noemen we dat. We stuiten hiermee op een van de centrale codewoorden van

onze tijd. In zowat alle geledingen van onze samenleving streeft men er tegenwoordig naar. En indien men er (nog) niet naar streeft, vraagt men er wel om. Efficiëntie wordt daarbij gezien als uitgelezen oplossing voor allerlei problemen. Deze problemen hebben vaak te maken met schaarsheden. Dan gaat het precies om die middelen, hoeveel we ervan ter beschikking hebben en wat we ermee willen bereiken. Moet de overheid besparen? We zullen de ambtenarij efficiënter organiseren. Zitten we elke dag vast in de file? Dat vraagt om een efficiëntere mobiliteit. Zijn we onze natuurlijke hulpbronnen helemaal aan het opgebruiken? Efficiëntere energieconsumptie zal ons redden. Worden we ziek van overmatig eten en te weinig bewegen? Dan dienen we wat efficiëntie op onze leefgewoonten toe te passen. Zo ondervinden we in elk domein de weldadige effecten van deze prachtige conceptuele passe-partout – of ze nu dient om budgettaire schaarsheden te counteren, beperkte ruimte beter te verdelen of de eindigheid van lichamelijke (en ecologische) veerkracht te remediëren. Efficiëntie schijnt werkelijk overal van pas te komen. In een samenleving die activiteit en ondernemen zo waardeert, is dat geen overbodige luxe. Efficiëntie stelt je namelijk in staat nog meer te doen, nog meer te verwezenlijken, maar met minder middelen en in minder tijd. Twee keer gewonnen.

De efficiënte doelennajager die ik ben, weet ik me dus helemaal op mijn plaats in mijn wereld. Op het tempo van de doe-klok – nu iets doen, altijd iets doen – bedenk en bereken ook ik voortdurend hoe ik mijn tijd het optimaalst kan verdelen. Je zou dus kunnen zeggen dat ik over de vereiste vaardigheden beschik om te groeien en te bloeien in ons maatschappelijke bestel.

Toch vraag ik me weleens af: welke trein heb ik in godsnaam te halen?

IN ONS HOOFD

Natuurlijk ben ik lang niet de enige die zich deze bedenking maakt. De maatschappij die zo holderdebolder van doel naar doel snelt, buigt zich de laatste tijd meer en meer over haar eigen gehol. We kennen al enkele decennia de *slow*-beweging, die in haar talloze variëteiten pleit voor vertraging, of het nu gaat om voedselproductie en -consumptie (*slow food*), dan wel om pakweg wetenschapsbeoefening (*slow science*). Om te bekomen van informatieovervloed en de instant-modus waarin technologieën als smartphones ons brengen, raadt men digitaal *detoxen* aan. We worden van alle kanten aangespoord om het rustiger aan te doen, de tijd te nemen, tegen de stroom in te zwemmen. Onthaasten. Eenvoudig is dat niet, weet wie het al eens probeerde. Je zit nu eenmaal in een sociale en economische werkelijkheid. Als iedereen om je heen maar blijft rennen terwijl jij schuifelt, zul je het op den duur knap

lastig krijgen om je slakkengangetje vol te houden. Hoe eigenzinnig je ook bent.

Het zit dus dieper dan individuele keuzes. Iets aan onze maatschappij zorgt voor dat gejaag, lijkt het wel. Dat tonen recente debatten over deeltijds werken: worden werknemers die gas terugnemen om bijvoorbeeld meer tijd aan hun gezin te besteden gediscrimineerd op de werkvloer? Vallen job en gezin überhaupt wel te combineren? Wie moet er het meest zijn of haar verwachtingen bijstellen: de werknemer of de werkgever? Enerzijds hoor je het typische ‘tandje bijsteken’-verhaal. Dat komt vandaag voornamelijk uit politieke en ondernemershoek. De precaire economische situatie vereist dat we er met zijn allen flinker tegenaan gaan. Een tandje bijsteken. Alleen op die manier kunnen we blijven groeien en onze welvaart behouden, luidt het. Anderzijds heb je degenen die net dat ‘altijd meer’-discours als een symptoom van de malaise diagnosticeren. Psycholoog Paul Verhaeghe bijvoorbeeld, raakte niet lang geleden een gevoelige snaar met zijn kritiek van de ‘neoliberale waanzin’, de nietsontziende meritocratische ideologie van onze tijd waarin we volgens hem de oorzaak moeten zoeken van veel van onze hedendaagse mentale aandoeningen zoals burn-out en depressie. In dergelijke debatten staan ‘versnellers’ en ‘vertragers’ vaak met getrokken messen tegenover elkaar. En er moet maar een nieuwe golf stakingen aankomen, of het zit er weer bovenhands op tussen die twee.

Toch merk je ook iets vreemds. Debatten zijn er genoeg. Je zou zelfs kunnen stellen dat dit soort van discussies eindelijk terug is van lang – pakweg sinds de jaren zestig van de vorige eeuw – weggeweest. Zo pregnant voelen we de dwang aan van het ‘altijd maar meer’ met ‘altijd maar minder’. Tegelijkertijd blijven we doorgaans allemaal aan dat gedraaf toegeven. En zelfs wanneer we trachten te vertragen, blijven we ons ten minste in ons denken en spreken hartstochtelijk aan de gejaagdheid hechten. Tijdsonderzoek van VUB-sociologen wees onlangs uit dat we de facto niet meer werken dan vroeger, wel denken we het drukker te hebben. En dat zeggen we ook met zoveel woorden. Wanneer een vriend ons vraagt hoe het gaat, antwoorden we steevast ‘Druk, druk, druk!’, goed beseffend hoe cliché dat is. Ja, we nemen weleens vrijaf om even aan de kant te gaan staan, maar diep in ons hart – geef het maar toe – voelen we ons een beetje schuldig. We weten wel dat we onszelf tot op zekere hoogte iets wijsmaken. We worden het gewaar. En toch blijven we voortjakkeren en over onze drukte zeer gewichtig doen, alsof we die kortsluiting in onze logica van zonet niet hebben opgemerkt.

Het gaat dus niet alleen om individuele actie of maatschappelijke structuur. Het zit ook in ons hoofd.

NUT

Maar wat zit er dan precies in ons hoofd, kun je je afvragen. Wat zijn die, vaak onuitgesproken, veronderstellingen omtrent efficiënt doelen najagen die we denken vurig te moeten koesteren? Daar ga ik in dit boek naar op zoek.

Zo'n zoektocht lijkt misschien eenvoudiger dan hij werkelijk is. Het ligt er vingerdik op, zou je kunnen zeggen – hoe zouden we deze tendens niét kunnen opmerken? De roep om efficiëntie en doelgerichtheid weerklinkt overal. Ik haalde al enkele voorbeelden aan en je vindt er met gemak meer. Hoe diep doordrongen zijn we niet van het idee dat het efficiënt naar doelen streven ons grootste ideaal moet wezen?

Neem nu het zogenoemde activeringsbeleid van de huidige Belgische en Vlaamse regering. In het licht van de bovenvermelde crisissituatie krijgen we het best zoveel mogelijk mensen aan het werk om zuurstof in de economie te pompen, aldus vele van onze politici. Dat lijkt op het eerste gezicht een redelijke verwachting. Je mag de middelen – letterlijk: de *human resources* – niet verloren laten gaan en je moet die inzetten voor iets zinvol. En toch, het woordgebruik alleen al suggereert dat aan zo'n beleid een welbepaald wereldbeeld ten grondslag ligt. Werklozen activeren. Iets negatiefs tot iets positiefs omturnen. Van iets slechts iets goeds maken. Want werklozen, pardon, werkzoekenden, pardon, sommige werkzoekenden hebben een duwtje in de rug nodig. Ze zouden weleens van nature geneigd kunnen zijn tot nietsnutterij. Daar moeten we iets aan doen. De vraag die je je daarbij kunt stellen en die al in recente discussies over het beleid aan bod kwam, luidt: is dat zo? Zijn mensen uit zichzelf eerder geneigd tot inertie of tot activiteit? Moeten we wel iedereen aan het werk te krijgen om een goed draaiende economie te garanderen? Waarvoor, of preciezer, voor wie moet die economie in feite zo naarstig draaien?

Een ander, even actueel voorbeeld, komt recht uit mijn professionele leefwereld: de vermarkting van de universiteit. Al sinds een paar decennia, maar met een explosieve groeispurt in de laatste jaren, wurmt de academische sector zichzelf onverbiddelijk in een managementdwangbuis. Wetenschappelijk onderzoek dient op te brengen. Bruikbare resultaten. Indien niet in economische, dan wel in 'sociaal-maatschappelijke' zin (waarbij dat laatste veelal een verdoken vorm van het eerste is). Universitair onderwijs ontsnapt evenmin aan die dynamiek. Ook daar verwacht men producten: afgestudeerden die netjes zijn gekneed naar de vereisten van de arbeidsmarkt. In Nederland, waar de toestand vooralsnog iets hachelijker is dan in België, stonden studenten en docenten ondertussen samen op de barricaden om aan te klagen wat ze als een verlies aan eigenheid van het universitaire instituut beschouwden. Van oudsher rust dat namelijk op (belangen)vrij onderzoek, niet gestuurd door zaken zoals

rentabiliteit, economische marktwaarde of zelfs in algemene zin ‘nut’. Want wat is dat, nut? En wie bepaalt dat? Ook hier weer zien we een eigenaardige wisselwerking tussen efficiëntie en doelmatigheid, samen met een specifieke kijk op hoe we de middelen bij voorkeur aan de doelen moeten koppelen.

En dan zwijg ik nog, althans voorlopig, over andere domeinen zoals de zorgsector, gezondheid in het algemeen, het onderwijs, communicatie en zelfs de wat moeilijker grijpbare gebieden van intermenselijke relaties en zingeving... In elk bemerken we een typische toename van eisen, regeltjes, snelheid, nutsvragen, kostenberekeningen of besparingen. En altijd weer weergalmt de opdracht om doelen te bereiken, met optimale investering van middelen, al dan niet uit te voeren volgens een vaststaand recept. Als het even kan in ijltempo.

Welke trein hebben we in godsnaam te halen?

VANZELFSPREKEND

Het gegeven dat ik hier tracht te vatten, lijkt omnipresent. Wat zou het in kaart brengen van de onderliggende principes ervan dus problemen opleveren? Dat zit zo: net in de alomtegenwoordigheid wortelt de moeilijkheid.

Vergelijk het met luchtvervuiling. Vaak ervaren we die niet op een direct zintuiglijke manier. Tenzij af en toe via geur, prikkende ogen, smog of andere acute gevolgen. Voor de rest blijft vervuiling grotendeels onzichtbaar. Je neemt eenvoudigweg aan dat ze er is, zij het in variërende concentratie afhankelijk van de plaats waar je je bevindt (een drukke Mexicaanse stad of diep in het Amazonewoud). Tevens ben je ervan op de hoogte dat giftige stoffen in de lucht kwalijke effecten sorteren. Maar hoe weet je dat eigenlijk, dat je vervuilde lucht inademt en dat dit potentieel onheil veroorzaakt? Wel, al enkele tientallen jaren gaan wetenschappers aan de slag met meetapparatuur, modellen en voorspellingen. De conclusies van hun onderzoek sijpelden door tot in het maatschappelijke bewustzijn. Zo leerden we te leven met het idee dat de lucht vol ‘vuil’ zit, ook al kunnen we dat niet met het blote oog waarnemen. Gelukkig maar, want we zouden misschien gek worden. Daar staat tegenover dat die blijvende onzichtbaarheid mogelijkweliswaar bijdraagt aan onze apathie wanneer het op het daadwerkelijk aanpakken van milieuproblemen aankomt. Stel je voor dat we met zijn allen voortdurend, ik zeg maar wat, donkere roetstofwolken zouden waarnemen. Zou dat niet concrete milieuacties in een stroomversnelling brengen? Nu hebben we experts nodig die ons op geregelde tijdstippen en op een redelijk abstract niveau – ‘x aantal roetdeeltjes per kubieke meter’ et cetera – aan onze mouw schudden.

Zou het ongeveer net zo zijn met dingen van minder materiële aard? Met ideeën bijvoorbeeld, idealen, patronen, verwachtingen, die ongemerkt onze gezamenlijke conceptuele ‘ademruimte’ verontreinigen, terwijl we onbezorgd denken: geen vuiltje aan de lucht? In dat geval hebben we ook hier enige begeleiding nodig in het zichtbaar maken van het onzichtbare, hoe alomtegenwoordig dat ook is. Je zou kunnen stellen dat opiniemakers, journalisten en alfawetenschappers (de softies, zeg maar) die klus voor ons te klaren hebben. Zij lijken zich vaak bezig te houden met wat volgens sommigen niet veel meer dan *pointing out the obvious* behelst. En toch, alleen al dat *pointing out*, dat aanwijzen, kan verhelderend werken. Precies door het aanwijzen haal je namelijk de vanzelfsprekendheid onderuit. De ideeën zijn overal rondom ons, we ademen ze in en uit, nemen eraan deel. Daarom lijken ze normaal. Maar mogelijk bevatten ze, net zoals de lucht, schadelijke elementen, die we voorlopig maar voor lief nemen, omdat ze deel uitmaken van iets normaals, iets vanzelfsprekends.

Ik wil in dit boek de vanzelfsprekendheid van efficiëntie en doelmatigheid belichten.

VIA ABSTRACTIE

Net zoals bij de bewustmaking rond luchtvervuiling zal dat ten dele via de weg van de abstractie dienen te gebeuren. Wat, toegegeven, een beetje paradoxaal is. Vooral omdat ik het wil hebben over aangelegenheden die iedereen in zijn of haar alledaagse leven aanbelangen. Dat suggereerde ik al door middel van de voorbeelden die ik zonet aanhaalde. Soms moet je echter, om concrete zaken beter of tenminste op een andere manier te begrijpen, opstijgen naar een hoger niveau van abstractie om van daaruit de zaken overnieuw te evalueren. Zoals wanneer je een berg op trekt en voortdurend het uitzicht ziet veranderen omdat jouw perspectief verschuift, ook al blijft dat wat je waarneemt in se hetzelfde.

Nu bestaan er wel enkele trucs om dat ‘idee-hiking’, als ik het zo mag noemen, overzichtelijk te houden. Eén zo’n truc betreft het herhaaldelijk en systematisch stellen van dezelfde vraag. Mediacriticus Neil Postman formuleerde bijvoorbeeld een interessant drievoud van vragen (in een televisie-interview te zien op YouTube: *Neil Postman on Cyberspace, 1995*) die hij zijn studenten opdroeg te stellen met betrekking tot technologieën:

1. Welk probleem lost deze technologie op?
2. Wiens probleem is het eigenlijk?

3. Indien het een legitiem probleem betreft, welke andere problemen zullen er gecreëerd worden doordat ik deze technologie gebruik?

Vervangen we ‘technologie’ nu door ‘efficiëntie en doelmatigheid’ (we zullen trouwens zien dat zowel efficiëntie als doelmatigheid veel met technologie van doen hebben), dan kunnen we Postmans vragen perfect toepassen op ons onderwerp en ze herformuleren als:

1. Welke problemen lossen efficiëntie/doelmatigheid op?
2. Wiens problemen zijn dat?
3. Zijn het legitieme problemen? En zo ja, welke andere problemen worden er gecreëerd door het bevorderen/invoeren/gebruiken van efficiëntie/doelmatigheid?

Ik hanteer deze vragenset als impliciete leidraad voor het vervolg van dit boek. De drie vragen kunnen namelijk uitstekend fungeren als instrument om het ‘onzichtbare vanzelfsprekende’ plotsklaps ‘zichtbaar ongewoon’ te maken. Niet voor niets bevindt Neil Postman zich in de traditie van de zogenaamde media-ecologie, een zijtak van de communicatie- en mediastudie die erop gebrand is de onzichtbare effecten van media en technologieën bloot te leggen. Televisie is er niet zomaar ‘televisie’, een kanaal dat boodschappen – entertainment, informatie – overbrengt. Het is ook een actieve kracht die van alles bewerkstelligt en de wereld beïnvloedt. Televisie schept, volgens de media-ecologie, een ‘omgeving’ waarin we de dingen anders gaan doen en bekijken dan wanneer dat medium er niet zou zijn. Zo worden we het bijvoorbeeld gewoon om onmiddellijk informatie te verkrijgen of verandert onze kijk op wat journalistieke objectiviteit betekent.

Alleen: we merken die effecten in eerste instantie niet op. Omdat we zo gefascineerd naar het beeld – de inhoud van het medium – zitten te staren. Op die manier worden we ten dele slachtoffer van het medium, omdat we iets belangrijks niet door hebben, namelijk dat het medium onze wereld *is*. En het kost moeite, vergt een zeker risico om dat opnieuw te zien. Stichter en lichtend voorbeeld van het media-ecologiedomein, mediatheoreticus Marshall McLuhan, schreef: ‘Vissen weten niet dat water bestaat tot ze aanspoelen’ (1970, p.191). Met andere woorden: je merkt pas je ‘natuurlijke’ omgeving op wanneer ze er niet meer is. Weliswaar moeten we ons niet letterlijk verplaatsen naar een ander land of een andere cultuur om tot inzichten te komen (al helpt dat absoluut wel). Metaforisch aanspoelen kan ook al vaak volstaan om een alternatief gezichtspunt te bekomen. Postmans vragenset assisteert

hierbij prima. Daardoor krijgen we vrij eenvoudig en snel een fris zicht op het onzichtbare, want ‘gewone’.

Maar dat moet dus noodgedwongen en minstens tijdelijk via het heikele pad van de abstractie geschieden. Ik zal in dat verband af en toe naar wat obscuurdere filosofische, communicatiewetenschappelijke of sociologische theorieën verwijzen. Maar eveneens zal ik voortdurend trachten tussentijds te ‘landen’ en wederom de concrete werkelijkheid en actualiteit op te zoeken. Zo hoop ik de krachtlijnen te traceren van de efficiëntielucht die we inademen en het doelmatigheidswater waarin we zwemmen.

NIET ANTI

Daarbij horen meteen enkele disclaimers. Vooreerst: het betreft hier geen exacte wetenschap. Ik zal niet of nauwelijks goochelen met cijfers of empirisch onderzoeksmateriaal (‘studies hebben aangetoond dat...’). We zullen zelfs ontdekken dat het efficiëntiedenken dat ik probeer te taxeren zich uitgerekend van die wapens bedient. Waarmee ik niet wil voorstellen om kwantificerende of empirische wetenschappelijke studies simpelweg links te laten liggen. Wel loont het om even afstand te nemen van het diepgewortelde *idee* dat zij een soort van absolute waarheid in pacht hebben – net dat idee stut namelijk mee de vorm van denken die ik kritisch wil bekijken. Tegelijk heb ik zelf geen kant-en-klaar antwoord in de aanbieding. Ik ben evenzeer zoekend. Wat je dus kunt verwachten van al wat volgt, valt best te omschrijven als een filosofisch essay, in de oorspronkelijke betekenis van het woord: een proef of poging. Zonder precies plan, maar wel met een zekere aandacht voor bondigheid en helderheid, zal ik pogen te proeven van de ideeën die ik tegen het licht houd. Ik doe daarbij een beroep op je geduld, beste lezer, aangezien ik nogal wat gezichtshoeken naast elkaar zal plaatsen, om op haast impressionistische wijze gaandeweg een ‘gevoel’ te evokeren, veeleer dan een welomlijnd statement of gebruiksklare *elevator pitch* aan te leveren.

Een tweede disclaimer is zo mogelijk nog belangrijker. Ook al lijkt het er ondertussen op dat ik een kritiek van efficiëntie en doelmatigheid beoog – en die indruk is terecht – dat wil niet zeggen dat ik die twee als zodanig integraal afwijs. Integendeel. Het zal zelfs meermaals blijken dat ik een grote voorstander van efficiëntie en doelmatigheid ben. De ondertitel van dit boek misleidt dus voor zover je hem moet aanvullen met: ‘... maar vóór efficiëntie en doelmatigheid’. Want die principes hebben ons ontegensprekelijk al ver gebracht. Niet alleen op individueel en maatschappelijk vlak, maar ook als mensheid. Hadden we ooit op de maan kunnen landen als we maar wat

inefficiënt en doelloos aanmodderden? Hadden we ziektes zoals polio met behulp van vaccins kunnen bedwingen als we niet doelgericht en economisch onze middelen beheerden? Efficiëntie en doelmatigheid dwingen, in een wijder perspectief, respect en bewondering af. Als je in New York City rondloopt en je je klein voelt tussen de majestueuze wolkenkrabbers, dan kun je alleen maar je hoed afnemen voor de dadendrang en zelfoverstijging die ons mensenvolk zo typeert (al voelen termieten zich misschien net zo onbeduidend in hun gigantische bouwwerken). Maar het moet niet per se groots zijn. Ook 'kleine' efficiëntie en doelmatigheid lokken fascinatie en enthousiasme uit. Om bij de stad te blijven: enkele van mijn VUB-collega's werken rond het thema van de *smart cities*, waarbij ze via digitale technologie en bescheiden ingrepen de stad 'slimmer' proberen te maken. Een smartphone-app die in verbinding staat met sensoren op straat stuurt je bijvoorbeeld naar een vrije parkeerplaats. Minder rondrijden dus. Dat spaart op benzine, uitstoot én tijd. Efficiënt dus. Ontegenzeggelijk een verbetering van de huidige toestand, waarin mensen weleens een half uur rondrijden om toch maar op enkele minuten wandelafstand van hun bestemming te kunnen parkeren. Er valt misschien wat aan te merken op 's mensen ingeboren luiheid, maar dit soort van efficiëntie moet je waarderen.

Wat mij bij de derde en laatste disclaimer brengt. In het licht van voorgaande disclaimers wil ik geenszins een antitechnologisch argument brengen, à la 'terug naar de natuur'. We kunnen niet terug naar de natuur. We kunnen ook niet zonder efficiëntie en doelmatigheid. Die zijn, zoals we zullen bemerken, ingebakken in onze menselijke conditie. In dat verband vertoont mijn analyse verwantschap met andere kritieken die je tegenwoordig hoort, bijvoorbeeld de kritiek op de dominantie van het uitsluitend economisch redeneren. Hoezeer die kritiek spijkers met koppen slaat, het feit blijft dat we ons nooit radicaal aan het economische zullen kunnen onttrekken. Zo is het ook gesteld met efficiëntie en doelmatigheid. Wat we hoogstens kunnen doen, is proberen een domein af te bakenen waarin ze naar hartenlust gecultiveerd mogen worden, terwijl andere gebieden van hun imperatief gevrijwaard blijven. Die verwante commentaren bepleiten trouwens dikwijls een soortgelijke tactiek. In dit boek wil ik nog dieper graven, naar de grond van ons hele verlangen om sowieso iets te doen, ergens te willen aankomen. En waar het mij voornamelijk om gaat, zijn de manieren waarop efficiëntiedenken en onze cultuur van doelen najagen – aangezien deze zoals gezegd grotendeels in ons hoofd zitten – op den duur ons ganse wereldbeeld en onze levensvisie in zeer alledaagse zin domineren. Hoe betekenis en zin voornamelijk vanuit middel-doelrelaties worden gedefinieerd. Hoe we ons leven pas als geslaagd of zinvol beschouwen als we aan het ideaal van de eenzijdige efficiëntie voldaan hebben. Wanneer we dus doelbewust handelen. Terwijl we ondertussen een ander belangrijk,

contrasterend idee vergeten. In een vereenvoudigde vorm luidt dat idee: vele (goede) dingen komen vanzelf.

OPZET VAN HET BOEK

Naar dat ‘vanzelf’, naar wat steeds en per definitie aan doelmatig-efficiënt-bewust streven ontsnapt, ga ik op zoek. Bedenk weer onze vaak wat krampachtige, obsessieve pogingen om doelen te bereiken, om ‘het te maken’. Onze neiging om onze targets te verheerlijken, om in het ‘druk, druk, druk!’-discours te verzanden. Daartegenover plaats ik het eenvoudige voorstel om eveneens te durven ‘niks te doen’, los te laten, te laten gebeuren en om consequent daarnaar te spreken en te handelen. Dat voorstel verschilt danig van de *slow*-bewegingen die ik zo-even besprak. Het kan dan ook onmogelijk een rechtlijnig ‘praktisch’ programma inhouden dat we, *efficiency style*, enkel maar dienen te implementeren en uit te voeren. Eerder betreft het een soort van levenshouding. Ten langen leste zal ik in die zin een levenskunstig ballonnetje oplaten, een oproep lanceren om ons doelmatig streven beter in balans te krijgen.

Daarvoor dien ik om te beginnen een tocht te ondernemen doorheen woelige wateren. We moeten namelijk in eerste instantie zien te begrijpen hoe efficiëntie en doelmatigheid functioneren. Meer bepaald: wat ze met elkaar te maken hebben, hoe ze in elkaar vervlochten zijn. Want er is iets aan de hand met hoe die twee zich tot elkaar verhouden. Meer zelfs, de manieren waarop de twee zich precies vermengen, bepalen of we ons op rigide efficiëntiedenken beroepen, dan wel een gezondere, vrijere relatie tot efficiëntie en doelen onderhouden.

De opzet van dit boek weerspiegelt die vraagstelling. In het eerste deel focus ik op efficiëntie, in het tweede op doelen. Telkens zal ik proberen het bewuste gegeven in kaart te brengen, eerst door de term zelf door te lichten, daarna door verwante begrippen te bespreken. Bij efficiëntie betreffen die verwante concepten de tegenstellingen ‘kwantiteit versus kwaliteit’ en ‘abstract versus concreet’. In het geval van doelen gaat het om het onderscheid tussen natuur en cultuur en om het idee van doelbewust streven. De eerste twee delen zijn relatief theoretisch en verkennend van aard, maar ik sluit iedere keer af met een korte filosofische casestudy die de wat abstractere bespiegelingen illustreert.

Het derde deel overstijgt vervolgens deze theoretische bespiegelingen en handelt over wat al deze zaken nu wel kunnen of moeten betekenen in ons leven van alledag. Het is daarom ook wat kritischer en strijdvaardiger van toon. In dit gedeelte maak ik een, weliswaar artificieel, onderscheid tussen het

individuele en het maatschappelijke niveau. Binnen dat eerste niveau bevroeg ik de manieren waarop we met efficiëntie en doelen omgaan op persoonlijk vlak. In de lijn van mijn eerdere suggesties zal ik een alternatief voorstellen wanneer het aankomt op het geven van betekenis en zin aan ons leven. Als plaatsvervangers voor dit schijnbaar voor de hand liggend koppel concepten bied ik de (vooralsnog wat duistere) noties van *parsimonie* en *doelgeletterdheid* aan. In plaats van eenzijdige en blinde efficiëntie te propageren kunnen we beter denken in termen van parsimoniële elegantie – het wordt nog wel duidelijk wat ik hiermee bedoel. In de plaats van doelmatigheid cultiveren we, zo betoog ik, bij voorkeur doelgeletterdheid, een bijna artistieke, existentiële denkoefening rond de vraag welke doelen we nu precies in welke contexten te verwezenlijken hebben. Vervolgens onderzoek ik wat deze kwesties op maatschappelijk vlak met zich meebrengen. Hier komen we terecht bij politiek-sociale vraagstukken over hoe je verandering bewerkstelligt, over werken en geld, over innovatie en vooral, over de mate waarin onze politici hun beleid dienen te baseren op de grondslagen van efficiëntie en doelgerichtheid.

In mijn zoektocht zal ik op vele andere begrippen stuiten waarmee we maar al te goed vertrouwd zijn, bij uitstek in het bedrijfsleven, maar evenzeer daarbuiten: nut, inspanning, verdienste, succes, oplossingen, performantie, rationalisering, controle, (on)zekerheid, regels, automatisering... En de lijst is niet exhaustief. Deze woorden maken evengoed de dienst uit in ons hedendaags maatschappelijk discours. Ze vormen net zozeer de bestanddelen van de ideologische lucht die ons omringt. In dit werk kies ik ervoor efficiëntie en doelmatigheid als centrale kapstukken te behandelen, waaraan je de andere termen kunt ophangen. Wellicht zijn er net zo goed andere boeken mogelijk die vertrekken vanuit een van deze alternatieve begrippen.

Vermoedelijk bestaan er bovendien nog vele andere én betere manieren om de kwestie als zodanig te benaderen. Het maakt niet uit. In de geest van dit eigenste betoog wil ik niet te lang verwijlen bij de vraag: waarom dit en niet dat? Ik wil graag een verhaal vertellen over hoe we met middelen en doelen omgaan en hoe ik vind dat we dat het beste aanpakken opdat we onszelf in existentieel opzicht niet te veel de duvel aandoen. Dát is mijn doel hier.

Hoe we bij dat doel geraken, zien we wel. Vanzelf.

DEEL I

Efficiëntie

Efficiëntie

Stel. Je baas roept je bij zich. De afspraak stond al een tijd vast – je weet precies hoe laat het is: de jaarlijkse evaluatie. Eerst wat gezellig babbelen over ditjes en datjes om het ijs te breken. Maar dat blijft niet duren. Eenmaal moeten jullie zonder pardon door de zure appel heen bijten. De cijfers. De targets. Werkattitude. Klantvriendelijkheid. En dan komt het. Je doet je werk goed, meldt je overste, maar het kan af en toe wat... efficiënter.

‘Hoe bedoel je, efficiënter?’ vraag je.

Het antwoord arriveert gewind. ‘Sneller, om te beginnen. Zeker in deze crisistijden. Je wacht wat te lang met het nemen van beslissingen. Dat kunnen we ons op dit moment niet veroorloven. En je verliest je in nutteloze details. Ook zou je je collega’s eerder moeten consulteren, in plaats van in je eentje de oplossing te zoeken. Samen gaat het vlotter. Bovendien kun je best een assertiviteitstraining volgen, geloven we – krijg je sneller dingen van onze partners gedaan. Met andere woorden, we zijn heel tevreden over je, maar we verwachten in de komende maanden merkbare verbetering qua resultaatgerichtheid. Je het kunt, daar zijn we van overtuigd. Gewoon wat efficiënter te werk gaan, dus. Zullen we dan nu de *key performance indicators* voor het volgende kwartaal vastleggen?’

MACHINES EN MENSEN

Wie ooit een jaar of langer in een professionele context heeft gefunctioneerd – of het nu een privébedrijf of overheidsinstantie betreft – herkent ongetwijfeld stukken uit dit voor de rest volledig imaginaire evaluatiegesprek. Je krabt je allicht niet in het haar bij de gebruikte woordenschat. Dat klinkt allemaal bekend. En ook al informeert de geëxamineerde enigszins achteloos naar de precieze betekenis van de term efficiëntie, eigenlijk weten we tamelijk accuraat waarvoor die staat. Efficiëntie spreekt toch voor zich, niet?

[Dit boek is online te koop \(klik hier\)](#)

Efficiëntie is hét codewoord van onze tijd. Voortdurend weerklinkt de roep om allerlei domeinen van het leven efficiënter te organiseren: overheid, zorg, onderwijs, verkeer... We moeten meer doen met minder. Dat vereist dat we ons liefst zo concreet mogelijke doelen stellen en dat we die dan ook proberen te realiseren. Efficiëntie en doelmatig streven gaan dus hand in hand.

In dit boek gaat Yoni Van Den Eede na hoe efficiëntie en doelmatigheid vergaand ons leven zijn gaan bepalen en intussen onze manier van denken domineren. Ze lijken de heilige graal van onze maatschappelijke organisatie geworden. Het zijn haast absolute principes, die op alles en iedereen van toepassing zijn en die zogenaamd overal eenzijdig positieve effecten sorteren.

Toch hebben die principes ook een keerzijde. Ze hebben neveneffecten die wel minder tastbaar zijn, maar ons raken in ons diepste, existentiële wezen. Want wat als we voornamelijk vanuit de efficiëntiegedachte betekenis proberen te geven aan ons bestaan? Wie obsessief op doelen, resultaten en trajecten gericht is, vergeet namelijk één zaak: dat vele goeie dingen vanzelf komen, of dat ze slechts moeilijk gestuurd kunnen worden. Betekent dat dan dat we efficiëntie en doelmatigheid volledig moeten uitbannen? Geenszins. Wel moeten we dringend op zoek naar een nieuwe levenskunst.

Dit boek maakt deel uit van de reeks *Kennismakers*. In deze reeks verschijnen boeken van auteurs die kritisch reflecteren op belangrijke maatschappelijke problemen en evoluties van vandaag.

Yoni Van Den Eede is techniek- en mediafilosoof. Hij werkt als postdoctoraal onderzoeker (Fonds Wetenschappelijk Onderzoek-Vlaanderen) aan het Centrum voor Ethiek en Humanisme en *Culture, Emancipation, Media & Society* (CEMESO) van de Vrije Universiteit Brussel.

www.vanzelf.site

